

Θὰ πρέπει πάντως νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς αὐτός, παρὰ τὴν ὀρθοδοξία του, εἶναι διαποτισμένος ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμό. Ἡδη ὁ Ἰουστίνος εἶχε πεῖ: ὅσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ἐστὶ.¹⁰ Καὶ μόνο ἡ φράση αὕτη —τὸ καλῶς εἴρηται— συνεπάγεται μιὰ στάση ἐπιλογῆς, ἐπιλογὴ ἡ ὁποία καθορίζεται ἀπὸ μιὰ πίστη ποὺ θεωρεῖ ὅτι κατέχει τὴν ἀλήθεια στὴν πληρότητά της. Ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς προχωρεῖ ἀκόμη μακρύτερα: τὸ μὲν ἐξεταστικόν τε καὶ θεωρητικόν (ἀπὸ τὴν ἔξωθεν παίδευσιν) ἐδεξάμεθα, ὅσον δὲ εἰς δαίμονας φέρει, καὶ πλάνην καὶ ἀπωλείας βυθόν, διεπτύσαμεν, ὅτι μὴ καὶ τούτων πρὸς θεοσέβειαν ὠφελήμεθα, ἐκ τοῦ χείρονος τὸ κρεῖττον καταμαθόντες, καὶ τὴν ἀσθένειαν ἐκείνων, ἰσχὺν τοῦ καθ' ἡμᾶς λόγου πεπονημένοι. Οὕκουν ἀτιμαστέον τὴν παίδευσιν, ὅτι τοῦτο δοκεῖ τισιν.¹¹ Εἶναι αὐτονόητο ὅτι κάθε εἰδωλολατρικὸ στοιχεῖο ποὺ δέχτηκαν, μὲ τὴν εἰσδοχὴ του στὴ δική τους τὴ χριστιανικὴ ζωὴ προσέλαβε ἓνα νέο περιεχόμενο. Καὶ μόνο ἡ προσε-

κτική ἀνάλυση τῆς ἐπιλογῆς αὐτῆς μπορεῖ νὰ δείξει τὴν πρωτοτυπία τῆς χριστιανικῆς σκέψης. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, ἡ ἴδια ἡ πράξις τῆς ἐπιλογῆς, ἐνῶ καθορίζεται ἀπὸ τὴν πίστιν, μὲ τὴν σειρά τῆς τὴν καθορίζει. Ἡ ἔρευνα πρέπει ἐπομένως νὰ στραφεῖ τόσο πρὸς τὴν ἀποψη τοῦ ἐκλέγοντος ὅσο καὶ πρὸς τὴν ἀποψη τοῦ ἐκλεγομένου. Δὲν μπορούμε ἐδῶ νὰ προχωρήσουμε σ' αὐτὴ τὴν ἀπαραίτητη, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἔρευνα. Ἀρκούμεστε νὰ παραπέμψουμε στὸ ἐξαίρετο σύγγραμμα τοῦ E. Bréhier¹² γιὰ τὴν κατανόηση τῆς συμβολῆς τῆς ἑλληνικῆς στὴ χριστιανικὴ σκέψιν κατὰ τὴν πρωτοχριστιανικὴ ἐποχὴ.

Θὰ σταματήσουμε σὲ μερικὰ ἄλλα σημεῖα, τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ δὲν ἀνήκουν στὸν τομέα τῆς φιλοσοφίας, ἐπηρέασαν ὥστόσο σημαντικὰ τὴ διαμόρφωση τῆς βυζαντινῆς σκέψης καὶ τὰ ὁποῖα ἐπίσης δείχνουν ὡς ποιοὶ σημεῖο ὁ Χριστιανισμὸς κατὰ τὸν 6ο αἰῶνα εἶχε διαποτιστεῖ ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμὸ καὶ πόσο εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του ἔμπνευση. Στὴν περίφημη ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Πυλαίμενη, ὁ Συνέσιος ὁ Κυρηναῖος (4ος αἰ.)¹³ ὑποστήριζε ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴ ρητορικὴ καὶ ἀπὸ κάθε ἄλλῃ τέχνη. Ξαναβρίσκουμε ἐδῶ τὸ μεγάλο πρόβλημα, παλιὸ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σωκράτη, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἰσοκράτη, ἂν δηλαδὴ ἡ μόρφωση τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ ἀνατίθεται στὴ φιλοσοφία ἢ στὴ ρητορικὴ, πρόβλημα ποὺ πολλὰς φορὲς ἀντιμετωπίστηκε καὶ κάθε φορὰ μὲ ἀνανεωμένη ἐνταση.¹⁴ Ὁ σοφιστὴς Αἴλιος Ἀριστείδης (117-177 μ.Χ.) ὑποστήριζε ὅτι ἡ μόρφωση τοῦ ρήτορα, ποὺ τὸν κάνει κύριο τοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου, εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴ μόρφωση τοῦ φιλοσόφου. "Ὅταν μιᾶς κανεὶς ἔτσι, σημαίνει ὅτι βλέπει τὸ λόγο λιγότερο στὴ σχέση του μὲ τὸ ἀντικείμενο καὶ περισσότερο στὴ σχέση του μὲ τὸν ἀκροατὴ. "Ἀλλωστε, ἡ ἐπίδρασις τῆς κυνικῆς διατριβῆς —εἰδους κατὰ κύριο λόγο ρητορικοῦ, ἀφοῦ ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ πείσει— στὴ χριστιανικὴ φιλολογία παραμένει ἀναμφισβήτητη. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξαν μαθητὲς τῶν σοφιστῶν καὶ τῶν ρητόρων, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ παιδεία τοὺς τίς περισσότερες φορὲς ἦταν ρητορικὴ μᾶλλον παρὰ φιλοσοφικὴ. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ χριστιανικὸς λόγος καθορίστηκε ἀπὸ τὴν προτίμησίν του γιὰ τὴ μορφή, πολὺ περισσότερο μάλιστα ποὺ ἡ χριστιανικὴ σκέψιν ἀποτελεῖ στὸ βάθος κήρυγμα, ὅταν δὲν εἶναι ὁμολογία πίστεως. Ὁ ἴδιος ὁ Συνέσιος, ποὺ βεβαιώνει τὴν ὑπεροχὴ τῆς φιλοσοφίας, ἀφήνει νὰ φανοῦν στὰ συγγράμματά του καὶ κυρίως στὶς 156 ἐπιστολὰς του σημαντικὰς ρητορικὰς ἀρετὰς. Ἡ καλλιέργεια τῆς ρητορικῆς ἔγινε ἓνα ἀπὸ τὰ σταθερὰ χαρακτηριστικὰ

δλης τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας. Ὁ Προκόπιος ὁ Γαζαῖος διακηρύσσει κι αὐτὸς τὴν ὑπεροχὴ τῆς ρητορικῆς.¹⁵

Μιὰ ἄλλη σοβαρὴ συνέπεια αὐτῆς τῆς στροφῆς πρὸς τὴ μορφὴ τοῦ λόγου εἶναι ὁ ἀττικισμός, ποὺ ἀπὸ πολὺ καιρὸς υἱοθέτησαν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ ποὺ ἐπίσης μεταβίβασαν στοὺς Βυζαντινοὺς, οἱ ὁποῖοι γρήγορα ἄρχισαν νὰ ἐπαίρονται ὅτι ξέρουν ν' ἀττικίζουν τέλεια. Ὁ Αἰνείας ὁ Γαζαῖος¹⁶ (6ος αἰ.) συγχαίρει τὸ σοφιστὴ Θεόδωρο γιὰ τὴν καλὴ του γλῶσσα, ποὺ κάνει νὰ ἔρχονται στὴ Συρία τὰ παιδιὰ τῶν Ἀθηναίων γιὰ νὰ μαθαίνουν ν' ἀττικίζουν. Αὐτὸ τὸ κακὸ τοῦ ἀττικισμοῦ στάθηκε ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς βυζαντινῆς σκέψης. Ἐνίσχυσε τὴν ἤδη ἰσχυρὴ τάση τῶν Βυζαντινῶν πρὸς τὸ συντηρητισμό, τόσο ποὺ ἡ ψυχὴ τους, στραμμένη πρὸς τὸ παρελθόν, τείνει ν' ἀναμετρίεται, κατὰ τρόπο μᾶλλον ἐξωτερικόν, μὲ τὰ πρότυπα τοῦ παρελθόντος. Σ' αὐτὴ τὴ συνεχῆ προσπάθεια ἐξίσωσης πρὸς τὸ παρελθόν ἦταν μοιραῖο οἱ Βυζαντινοὶ νὰ ξεχάσουν τὸν ἑαυτὸ τους, τὸ παρὸν καὶ κυρίως τὸ μέλλον τους, κι ὅπως ἦταν φυσικὸ δὲν προσπάθησαν νὰ μετρηθοῦν μὲ τὸν ἑαυτὸ τους, νὰ τὸν γνωρίσουν καὶ νὰ τὸν ἐκφράσουν μὲ τὴ δροσιὰ καὶ τὴ δημιουργικότητα τῆς πρωτοτυπίας, ποὺ μόνῃ ἡ μητρικὴ γλῶσσα μπορεῖ νὰ προσδώσει καὶ στὸ γραπτὸ καὶ στὸν προφορικὸ λόγο. Ὁ ἀττικισμὸς ἀποτελεῖ μία ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης σὲ σχέση μὲ τὴν παράδοση τῆς Καινῆς Διαθήκης, γραμμῆς στὴ δημώδη ἑλληνικὴ. Τὸ κύρος τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης φαίνεται ἀκόμη πιὸ καθαρά, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι ἡ οὐσία τῆς βυζαντινῆς θεολογίας εἶναι κοινωνικὴ: αὐτὴ τὴν τόσο κοινωνικὴ οὐσία προσπάθησαν νὰ τὴν ἐκφράσουν σὲ μιὰ ἤδη νεκρὴ γλῶσσα.

Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ ὁ φορμαλισμὸς τῆς σκέψης, γιὰ τὸν ὁποῖο ἐγινε λόγος παραπάνω. Τὸ πρόβλημα ποὺ χώριζε τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς ρήτορες μεταφέρθηκε στὸ πεδίο τῆς σκέψης. Σὲ μιὰν ἀκολουθία σκέψεων πρέπει νὰ δεῖ κανεὶς τὴ λογικὴ μορφὴ, τὴ λογικὴ ἀκολουθία ἢ τὸ περιεχόμενο; Ἡ βυζαντινὴ σκέψιν, κατ' ἐξοχὴν ἐρμηνευτικὴ, ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιὰ τὴ μορφὴ καὶ κλίνει πρὸς τὴν τυποποίηση τῆς σκέψης, ὥσάν ἡ οὐσία τῆς σκέψης νὰ βρισκόταν στὴ μορφῇ.

Ἄν ὁ τριπλὸς αὐτὸς φορμαλισμὸς ἔλαβε τὴν ὀριστικὴν ἑκφρασὴν του στὴν κυρίως βυζαντινὴ ἐποχὴ, ὑπάρχει ὥστόσο καὶ κατὰ τὴν πρώτη χριστιανικὴ περίοδο, ἀφοῦ αὐτὴ τὸν δέχτηκε πρώτη.